

313

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1959. LXIII. évfolyam I. szám

SZERKESZTIK:

TOLNAI GÁBOR, SÖTÉR ISTVÁN, KLANICZAY TIBOR

A SZEMLE ROVATOT SZERKESZTI:

HORVÁTH KÁROLY

Az Irodalomtörténeti Közlemények 1959/I. számának munkatársai: Tóth Dezső tudományos munkatárs, kandidátus, Diószegi András tudományos munkatárs, Horlai Györgyné tanár, Tarnai Andor tudományos munkatárs, Jenei Ferenc tudományos munkatárs, Danczi József tanár (Győr), Angyal Endre tudományos kutató (Debrecen), Kalona Béla tanár (Debrecen), Eckhardt Sándor ny. egyetemi tanár, doktor, Kovács József tanár (Ráckeve), Nagy János tanár (Debrecen), Márffy Károly könyvtáros, Péczely László főiskolai adjunktus (Pécs), Wéber Antal egyetemi adjunktus, kandidátus, Gerédy Rabán osztályvezető, Makay Gusztáv gimnáziumi vezetőtanár, Stoll Béla tudományos munkatárs, Kiss József tudományos munkatárs, Horváth Károly tudományos munkatárs, V. Kovács Sándor tudományos munkatárs.

Szerkesztőség : Budapest, XI. Ménesi út 11—13.

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:
KOMLOVSZKI TIBOR

Horváth János tanulmányait olvasva legelőször talán kidolgozottságuk lep meg, hogy különbözőségük ellenére, keletkezési idejüktől is függetlenül mindegyiküket egyformán a leg gondosabb kimunkáltság jellemzi. — Az egész életművet reprezentáló kötet írásai példaadóan tanúsítják, hogy a szerző — lett légyen szó egy irodalomtörténeti koncepció kifejtéséről, vagy akár adatközlő cikkről — mindig tudományos és stílári tökély igényével, változatlan belső fegyelemmel alkotott. A színvonal állandósága, a mindig magas mérték, a pillanatra sem lanyhuló figyelem és odaadás mellett a másik meglepő: a keletkezési idő és a tanulmány-műfajok kontrasztjában kitűnő azonossága a szemléletnek, a szakmai gondolkodás elvi megalapozottsága, egyfajta igen erős, csak nagy tudósokra jellemző — sokszor kifejtetlen, mégis mindig érvényesülő koncepció-tudat. Kiegyensúlyozott, igényben soha meg nem alkuvó alkotói morál, és a nézetek hallatlanul nagyfokú tudatossága, s így összehangoltsága a két kitüntetett sajtóság, ami e több mint 600 oldalas kötetet olvasva, eleve elismerést kelt.

Jellegben, műfajban szélsőségeket képviselő tanulmányok sorakoznak itt, a tudósi karakter szükségletekhez mindig magas színvonalon igazodó szakavatottságát, sokoldalúságát bizonyítva. A kötet gerincét, legfőbb irodalomtörténeti jelentőségét azok a tanulmányok adják, amelyek átgondolt koncepció keretében, harmonikusan illeszkedő egymásutánban a magyar irodalom egyik legfontosabb, nagyjából 1772-től 1849-ig terjedő korszakát tárgyalják. Közülük két alapvető írás tart minden joggal a legnagyobb érdeklődésre számot, nevezetesen *A XIX. század fejlődéstörténeti előzményei*, valamint *A nemzeti klasszicizmus ízlése* című, egyetemi előadások nyomán született fejezet. Az első hallatlanul tömören, viszonylag kis terjedelem mellett is elképesztő anyaggazdagsággal, mégis mindig oly világos természetességgel, hogy csupán a folyamat figyelemmel kísérésének tűnik — tekinti át újabbkori irodalmunk fejlődését Bessenyei, Kazinczy, Kármán programváltásainak fonalán, a nyelvszemponútáság, a szépirodalmi értelmezés, s a nemzeti jelleg elmélyülésének állomásain keresztül. E fejezetet, amely minden addigi próbálkozással szemben egységesebben, organikusabban tárja fel e korszak fejlődéstörténetének lényegét — szervesen egészíti ki *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése* című, amely Petőfiről, Tompáról, Aranyról sok tanulságot rejtő pályaképet nyújtva, Horváth János újabbkori irodalomszemléletének egy sajátos eredményét, az úgynevezett nemzeti klasszicizmus koncepcióját fejt ki, — a részletek igazsága mellett egészében már korántsem meggyőzően —, de mindenképpen figyelemre méltóan. E két tanulmány közé kiegészítően illeszkedik Berzsenyi költészetének jellemzése, amely kitűnően alkalmazott pszichológiával hitelesen fedi fel a klasszikus formák, elvek- és magatartás mögött a tartalom és stílus romantikáját, valamint Kölcsey pályájának nagyarányú, gondolatébresztő életrajzi összefoglalása, amelyet szépírói fejlődésének elemzése kísér, de amely mellől az egyetemi előadások korlátozottsága miatt az országgyűlési beszédek, napló és a tanulmányok méltatása elmarad. E tanulmányok — kifejtett és ki nem mondott kapcsolatukkal, szemléletük, módszerük közössége alapján lényegében a polgári nemzetté válás korának iro-

* HORVÁTH JÁNOS: Tanulmányok, Bp. 1956. Akadémiai Kiadó

dalmát ölelik fel egy egységes koncepció keretében; összességükből Horváth eddigi monográfiáihoz hasonló szintézis körvonalai bontakoznak ki. (Aminthogy e korszaktól különálló másik elvi igényű tanulmány, a *Barokk ízlés irodalmunkban* című is, a barokk általános jellemzésével, Zrínyi, Pázmány, Gyöngyösi művének elemzésével egy ízlésirányú magyar megnyilatkozásának találó összegezése, amely áttekintésével — ha egy szempont erejéig is — egy XVII. századi irodalomtörténeti szintézis csíráit rejti magában.)

E nagyjából-egészéből összefüggő tanulmánykomplexus mellett Horváth János irodalomszemléletének legjellemzőbb kifejezője a dolgozatok egy más, nagy, lényegében az irodalmi stílus kérdéseivel foglalkozó csoportja. Elvi-elméleti alapvetéséből is következik, Négyesy Lászlóról mondott emlékbeszédéből közvetlenül is kitűnik, s irodalomtörténetírói gyakorlata e tanulmányok sorával is bizonyítja, milyen mélyen él benne az irodalom nyelvbeliségéből adódó probléma-tudat. A nyelv, a stílus kérdéseivel foglalkozó írásai e helyütt sem csupán alakiságokra tekintő formalisztikus vizsgálódások; az elemzések legtöbbször egy-egy alkotóegység jellemzésévé, vagy éppen egy-egy kor legtágabb értelemben vett stílusának, ízlésének: szellemének idézésévé nőnek. — Régiségnek és magyarságnak valami alkalmazkodó, beleélő, analízáló szeretete révén válik méltán kiemelt monográfia részlete (*Irodalmi nyelvünk kezdetei*) is egy egész korszak tudatvilágának megelevenítésévé. Benne valami megható nemzeti elfogultság még a durva nyelvi hibákat, a nyelvi öntudatlanság botladozásait, félszeg latinizmusait is annyi tapintattal tárja fel, s az együgyű szépségeket a stílus minden tartózkodása ellenére annyi személyes gyönyörködéssel tolmácsolja, hogy a kódex szövegének holt anyaga eleven életre kel, évszázadok távolából is nemzeti öntudatot és nyelvi, esztétikai érzéket nevelő olvasmánnyá lesz. S e varázslatos feltámasztás nem az esszéizmus kötetlenségével, nem az önkényes jellemzés asszociációkra építő módszerével, hanem szüntelen tárgyközelben, a nyelvi sajátságok szisztematikus rendezésének irodalomtörténeti módszerével megvalósítva. *Vörösmarty*-tanulmánya sem csak a nyelv, a stílus, hanem a hangnem, az egész költői kedélyvilágnak szinte azonosuló visszaadása, egyetlen stílusjellemezés, amely főleg indításában legszubsjektívebb, az esszé eszközeivel leginkább élő, s amely csak a ritka elragadtatottság nyugtával oldódik tudatosan boncoló stíluselemzéssé. E módszer egyszerűségének okán tűnődve eszmélünk rá, hogy itt az alkalom — korántsem a centennárium, hanem maga a mű, a Zalán futása — reálisan indokolja a megközelítésnek ezt a módját: az eposznak valóban lényegéhez tartozik a nyelvi atmoszféra egyedülállóan sajátos varázsa. — *A szerbus manier*-ről szóló kis írás is egy költői stílusváltozat dióhéjnyi története; akár az egy magyar versbeli mondatképletről való, amely az úgynevezett „közöls” jelenségét legegyszerűbb formájától legművészbib hatású alkalmazásáig méri fel, pontos elemzésével, nyelvpszichológiai és nyelvfilozófiai módszerével, következtetéseivel egyaránt gazdagítva poétikát, esztétikát, nyelvtudományt és irodalomtörténetet; 1910-es Ady tanulmányát is lényegében stílusjelző fejezet reprezentálja, benne a XX. századi szimbólum látszatra oly bonyolult jelensége kerül nagy irodalom- és nyelvérzékkel, mély pszichológiával és rendszerző logikával leegyszerűsítve kézzelfogható, valósággal poétikai-pedagógiai közelségbe.

A tanulmánykötet jellegéből szerencsésen következik, hogy nemcsak az összefüggéseket oly nagy intuícióval feltáró, s az oly sok művészi érzékkel rendelkező Horváth Jánost ismerhetjük meg, hanem hogy egy sor filológiai jellegű cikk kapcsán betekintheünk az aprómunkát végző tudós műhelyébe, tanúi lehetünk az éles szem, a világos okfejtés munkájának, közvetlenül is annak a sohasem önmagáért való szigorú ténytiszteltetnek és tényigénynek, amelyen a nagy irodalomtörténeti konstrukciók nyugszanak, s amelytől leginkább nyerik hitelüket. Sylvester disztichonairól írt tanulmánya — amelyben példaadón öllekzik a művészszeretet az apró tények iránti figyelemmel — módszertani példa arra is, hogyan kell kikövetkeztethető okokat és helyzeteket műélvezetet keltő szabatosséggal, szellemi izgalmat kihívó találékony-sággal megismertetni, filológiai okfejtést is szinte mozgalmas epikává fejleszteni; egy mikro-filológiai eszmefuttatás során is a stílus fordulataival az élőszóbeli előadás ritmusát és mimi-

káját mintázni, egyszóval hogyan kell a régít, a holtat, az önmagában érdektelent és jelentéktelent, a „filosz”-érdekűt közérdekűvé tenni. — Máskor egyetlen, bár fontos kérdés kapcsán hallatlan aprólékossággal kiszemelt anyagát fogja össze tiszteletreméltó tömörséggel (*Hár három virágénekről*); míg az Arany Jánosról közölt adat a margittai jegyző iránti fiúi kegyelet különös jogán is az egyszerű adalék-közlés irodalomtörténeti műfaját képviseli a gazdag kötetben. Legbravúrosabb filológiai tanulmánya azonban a Bánk Bán sorsáról szóló, amely néhány gyér adat világánál a gyakorlati emberismeret találékonyságával szinte a semmiből fedez fel és tesz érthetővé emberi indulatokat, rekonstruálja Kisfaludy Károly és Katona József kapcsolatának lehetséges alakulását, tárja elénk egyetlen tanulmányának elemzése során legnagyobb drámaköltőnk közvetlen közelségű jellemképét. Filológiai érzékenységgel támogatott lélektani intuíció és rekonstruáló készség tudományosan megalapozott kis mesterműve ez, amelynek eredményei meggyőzőek, végigkövetése érdekfeszítő.

Nagy elvi összefüggések, filológiai eredmények és ragyogó elemzések szintézise e kötet, — mégsem marad merőben az irodalom világában — egészenek egyik legmegkapóbb értéke és jellemzője tudománynak és életnek megannyiszor kivilágító kapcsolata. A *Magyar irodalomismeret* nagy jelentőségű, merőben elvont rendszerezésével szemben az íráskor egész sora a napi élet igényének szülte. A *Kuruc dalpör* során a szerző félreismerhetetlen határozottsággal a tudományos romantika eloszlásának szellemében szólal meg; mégis a jószándékú vádlott érdemét hangsúlyozó bölcsességgel, nemcsak tudományos, de emberi igazságossággal is. *A faj-kérdésről az irodalomban* a legnagyobb körültekintéssel, a tények szigorú szem előtt tartásával nyilatkozik s mindvégig érezteti a talaj ingatagságát, a kérdés nem egészen jogos feltevését — a közvéleményt is hasonló óvatosságra intve. — Remekbeszabott *emlékbeszédet* is az élet közvetlen igénye teremtette, s a tudományág pillanatnyi állapotára utaló aktualitás jellemzi. Szász Károlyról nemcsak tömör és mégis részletes pályaképet nyerünk, de ragyogó módszertani, mondhatnánk erkölcsi példát arra, miként lehet és lehet a kegyelet műfaján belül is pontosan ítélni, — s egyben bizonyítékot, hogy csekélyebb becsű művet is kizárólag elmélyült esztétikai elemzés alapján lehet és szabad értékelni. A legszembetűnőbb, a megemlékezésekre jellemző minden érdem-keresés nélkül, mégis a legnagyobb lelkesedéssel Négyesy László alakját idézi: kissé az alkalmat használja fel, hogy a magáéhoz oly sokban közelálló nyelv- és stílus szempontú irodalomszemléletet propagálja. Riedl emlékbeszéde pedig — mely nemcsak a tudósnak, hanem a középiskolai és egyetemi tanárnak remek portréját is nyújtja — arra figyelmeztet, hogy Horváth János maga is tanár, végső soron pedagógus, aki egyéniségének lényegénél fogva nem állhat meg a tudomány lépcsőjén, hanem szükségképpen lép tovább a személyes közlés, az iskola-alakítás, a nevelés közvetlen, mindennapi életszférájába. — Mi tanúsíthatja ezt jobban, mint az *egyetemi hallgatók magyar irodalomtörténeti dolgozatairól* szóló előadás-szövege, a stílári félszűzségek e szellemesen tanító elemzése, élet és tudomány kapcsolatának mindig frissen ható, elviekben is tanulságos dokumentuma. Egyéniségének, tudományának életközelségét legjobban mégis talán a *kritika jogairól és kortáiról* írott tanulmánya mutatja, az írói rend öntudatának e ragyogó reprezentálása, amelyben a látszólag holt ismereteket legközvetlenebbül állítja a közéleti morál kialakításának szolgálatába. Higgadt okfejtés, szinte ügyvédi logika, avatott szakértelem, fölényes anyagismeret, perbeszédbe illő bizonyítás, jogszabályteremtő összefoglalása a történeti gyakorlatnak jellemzik ezt a megsemmisítően oktató írást, közéleti vitai irodalmunk e mindenkori iskolapéldáját, amelynek végső értékét az adja meg, hogy éle a hivatalos Magyarország akadémiai és kúriai ostobasága ellen irányul.

E hatalmas, életművet is képviselő, irodalomtörténeti eredményekben, maradandó következtetésekben gazdag kötetnek természetesen vonzó és imponáló a módszere és stílusa is. Tényismeret és ténytiszteltet jellemzik Horváth Jánost a par excellence szellemtörténészekkel szemben; távlatteremtés, tények ösztönözte és azok vonzása alatt álló intuíció, kongeniálisan ihletett elemzőkészség választják el a pozitivistáktól; a költészetet irracionáléként átélő polgári esszéistáktól kategórikus, igen sokszor kategóriákat teremtő esztétikai szemlé-

lete, poétikai tudatossága, irodalomtörténeti iskolázottsága különbözteti meg, — ha nem is minden egyes esetben — de legtöbbször előnyös. Egyszóval módszerének komplexsége, kiegyensúlyozottsága, realitás-érzéknek és kombinatív tehetségnek harmóniája, ihletnek és tudatosságnak kiegyensúlyozott egymásmellettségé, irodalomszemléletének szerencsésen arányos összetettsége egy elődeiét felülmúló módszertani szintézist hoznak létre, illetve fejeznek ki nála, — olyat, amely fogvatékokkal egyetemben polgári irodalomtudományunkon belül a marxista—leninista módszerhez legközelebbinek mondható. E szemlélet elméleti alapjaiban idealista, módszerében éppen ezért dialektikus is csak korlátozott mértékben lehet, s e világnézeti terhek — mint látni fogjuk — irodalomtörténeti koncepcióit torzítják, sőt szűkebb értelemben vett értékítéleteinek helyességét, esztétikai judiciumát, — minden tárgyilagosságra való törekvés ellenére is — észrevehetően befolyásolják. Mégis egy sor kérdésben az elméleti tudatosság fokán vall — végső szemléletének ellentmondó — a materialista dialektikáéval egyező elveket. A polgári tudományon belül Horváth János volt az, aki az irodalom önelvűségének hangsúlyozása ellenére a leghatározottabban hangsúlyozta a „tárgyi hűség” sokoldalúan értelmezett követelményét, a tényekből való kiindulás szükségességét, aki legmeggyőzőbben fejtette ki az a priori konstrukciók tarthatatlanságát (12., 13. l.), harcolt a metafizikus felfogás ellen a szigorúan történeti szemlélet jegyében (12., 13. l.); ő volt az, aki — ha következtetlenül is — de elvileg leszögezte az irodalmi fejlődésnek társadalmi-világnézeti változásokkal való kapcsolatát, sőt az azoktól való függését (466. l.); lándzsát tört a tartalom és forma elválaszthatatlan egysége mellett (276., 274. l.), aki ismételt elutasította „az esztétikai szempont önmagáért való érvényesítését” (272., 543. l.), s — mint a nyelvújítás kapcsán — meglátta a merőben irodalmi, nyelvi jelenségek mögött a „világnézetek, történelmi erők” összeütközését (118. l.); s akit elméleti alapvetésében is „az absztrakciók álomvilágának kerülése”, „az élet elevevényének” keresése vezetett (15. l.). Ami pedig irodalomtörténeti munkásságát illeti, abban talán még nagyobb az elmélet és a gyakorlat szembenállása. Mert Horváth János semmi elvi engedményt nem tesz, módszere elméleti alapjait viszonylag következetesen tartja szem előtt és követi az irodalom önelvűségének fikcióját. Mégis neki köszönhetjük az irodalomon belüli fogalmaknak a magyar fejlődés sajátosságait figyelembe vevő kialakítását, jóvoltából bányászhatjuk egy művébe rejtett egész poétikai rendszer kincseit, használhatjuk egy-egy írónk művészi fejlődésének remekbe illő rajzát, építhetünk az irodalmi folyamatok mozgásáról, korszakos változásairól adott — ugyan belső szempontú — mégis oly reális-hiteles leírásaira. Itt különösen joggal válik kérdésessé a lényegében hamis elméleti alap, másfelől a gazdag eredmények ellentmondása. Nincs más válasz rá: Horváth János tehetsége az, ami ezt feloldja. A tények szemellett tartásának képessége, a valóság iránti nagyfokú érzékenység, ami a nagy tudósok mindenkori, tudatos világnézettől független sajátja; a reáliáknak, az egész történeti társadalmi szférának sokszor elveivel ellenkező, mégis intuitív számontartása, ami végső soron lehetővé teszi a merőben irodalmi jelenségek egészében helyes elhelyezését: valami, a vizsgált szféránál mélyebbre ható látás, amely a csak irodalmi folyamat belső mozzanatait is reális rendbe segíti; pszichológiai érzék az egyes alkotások vizsgálatában, amely a merőben poétikai szándékú és terminológiájú elemzéseket is a valóság tartalmaival tudja telíteni; tehetség az irodalom és élet — elvekben tagadott — együttlátására; természetes hajlam és készség a jelenségek komplex visszaadására; igény a vizsgálatok mindenkori sokoldalúságára, — egyszóval valami olyan személyes kiválóság, amely a végső soron korlátozott világnézetet az elméleti alapvetésbe is bekényszerített materiális elvekkel korrigálja és helyesbíti még inkább ösztönösen a gyakorlat módszerében. — Horváth János módszere főleg spontán, ösztönös orientáció révén számtalan elemmel korrigált objektív-idealista dialektika, amit (ha nem is ezgaktan) a tehetség módszerének lehetne nevezni.

S e módszer összetettségét és realitását híven tükrözi Horváth János stílusa is. Nagy áttekintő tanulmányai — ez egyetemi jegyzet-jellegükkel is kapcsolatos lehet — páratlanul tömörök, ám ez nem csupán az anyag kis terjedelmű, mégis gazdag elésorolását jelenti, nem is

valami egyszerű nyelvi tömörséget, hanem a megközelítés, a szempontok, az érzékeltetés változatainak tömörítését, magának a szemléletnek, módszernek komplexségét. Sokszor egy-egy mondaton belül fogja össze és vonatkoztatja egymásra az életrajzi eseményeket, a lelki fejlődés tényeit, az olvasmányhatások és költői gyakorlat elemeit (különösen Arany és Kölcsey-pályaképének első szakaszai ilyenek). Ugyanakkor azonban óvakodik attól, hogy zsúfoltá váljék; sorai közt az élet mindig nyer valamilyen stílárius képviselőt: tényfelsoroló mondatait, ha szónyi idézettel is, elevenné teszi; a legelvontabb következtetések menetét, valamely humort, életet idéző megjegyzés kedvéért meg-meg szakítja. Gondja van az olvasóra, majd mindig előadást mímel, de kihasználja az írásbeliség előnyeit: gyakori kettőspontokkal, pontosvesszőkkel több állomásnyi gondolatmeneten segít át, sodor, visz, majd azt mondhatnánk, szórakoztat, míg nem egy-egy futam, bekezdés végén zárójelbe tett filológiai hivatkozások ébresztenek arra, hogy ez a szerves, eleven beszéd, ez a mindenkori „előadás” mennyire aprólékos ténykutatásokon alapszik. S egy-egy pazar eszme-futtatást, ragyogó bizonyítást, vagy valószínűsítést hányszor végez valami szerénykedő, tartózkodó fordulattal, amelyben egyszerre rejlik jogos önelégültség s a nagy tehetség közvetett óvaintése önnön módszerének követésétől — egészében valamely ritka morális jelenléte a személyében egyébként annyira rejtőző szerzőnek. Mind ezt csak kismértékben kompromittálja, hogy stílusának képzetkeltő, analitikus kimunkáltságát kíséri némi szóteremtő módorosság, a nyelvi műveltség, a szabad alakítás korlátatlanságának játéka, amely a stílárius öntetszelgés ösztönétől vezetettve ügyeskedik „halmazattal” és „fordítmánnyal”, s amely máskor a túlságos magyarázó magatartás miatt válik egy idő után nagy verbális készséggel görgetett gondolatritmusai révén terhessé. A legelvontabb kérdéseket is szemléltetően tárgyaló, tömör, szuggesztíven magyarázó, mégis retorikamentes, szellemességében is szüntelenül szerény stílusa hosszú ideig utól nem ért példa szépirodalmi és tudatosat összekötő különösen kötelezett tudományunkban.

*

Íme egy életművet reprezentáló tanulmánykötet, a nagy monográfiákat tetemesen kiegészítő, az egész irodalomtörténetírást mélyen érintő eredményekkel és tanulságokkal. Olyan hat és félszázoldalas könyv, amelynek hatása és kritikus feldolgozása alól csak egészen biztos veszteség árán vonhatjuk ki magunkat. Éppen ezért — s mert értékei korlátaival egyetemben Horváth János egész életművét is képviselik — olvasása a marxista irodalomtörténelemben különös felelősséget s ezzel különös aggodalmakat ébreszt, némi önvizsgálatra is kényszerít. Tudatosít bennünk egy, a szak-közvéleményben régtől lappangó problémát, amelyet legjobb mindennapi nevén Horváth János-kérdésnek nevezni. Miben áll ennek lényege? Tulajdonképpen abban az ellentmondásban, amely művének hatalmas eredményei, igen jelentős módszertani tanulságai, — másfelől marxista fogadtatásának következetlensége, felemássága között fennáll. Egy lényegében polgári világnézetben és mentalitásban nyugvó, de értékekben hallatlanul gazdag — tudományágunkban leggazdagabb — örökség átvételének felelőssége rajtunk, s azt hiszem, nem kell sokat bizonygatni, hogy ennek az elsősorban önmagunkkal szemben fennálló elvi-ideológiai kötelezettségnek vajmi kevésé tettünk eleget. Horváth János érdemeit annak idején még a fiatal népi demokrácia Kossuth-díjjal ismerte el, s ha azóta megjelent új műveit kísérte is figyelem és bírálat — életének 1945 előtti, elsősorban ható műve, kialakult módszere részletekben alig, egészében egyáltalán nem részesült jelentőségének, s tegyük hozzá: szüntelen érvényesülő hatásának ellenére sem megfelelő marxista fogadtatásban: méltatásban és kritikában.* Az egyes ellenvetések és részletkorrekcióktól eltekintve Horváth János művével

* Mindez s nagyrészt a továbbiak is, a cikk írásának idejére vonatkoznak — s ma már csak részben érvényesek. PÁNDI PÁL polemikus írásai (Petőfi és a szerepjátszás ItK. 1957. 3. sz. — Petőfi népdalairól. Kortárs 1958. 10. sz.) s RÉVAI JÓZSEF elvtárs József Attila tanulmányának Horváth Jánossal vitázó részletei révén Horváth irodalomszemléletének lényeges pontjai (pl. a nemzeti klasszicizmus, a szerepjátszás stb.) a marxista elemzés meggyőző bírálatában részesültek. Módszere és koncepciója egészének beható kritikája azonban továbbra s előttünk álló feladat.

szemben is érvényesült az ideológiai életünkben korábban megbúvó opportunizmus: nevezetesen a nehéz kérdésekkel való nyílt szembenézés halogatása, valami, lényegében az ideológiai önbizalom hiányából következő elhallgatása olyan tartalmas, de korrekcióra szoruló nem marxista nézeteknek, amelyeket erkölcsi tekintély, vagy kivételes tehetség személyes nyomatéka is támogatott. Nekünk irodalomtörténészeknek e téren Horváth János művének hallgatólagos tudomásulvétele volt egyik, ha nem a legsúlyosabb mulasztásunk. Horváth Jánosra ráragadt a Révai elvtárstól kapott „konzervatív irodalomtörténész” elismeréssel, fenntartással vegyes titulusa, s mert ez megkönnyítő eligazítást adott a protokoll-magatartás mikéntjét illetően — meg is elégedtünk vele. Sem az irodalomtudományban, sem az egyetemi irodalomoktatásban nem kapta meg műve a szigorú kritikával körülhatárolt, de jelentőségéhez mért helyét — tanúk erre folyóirataink, egyetemi jegyzeteink és kötelező olvasmányjegyzékeink, — tanúk erre egy egész nemzedék, amelynek ismeretköréből kiesett, vagy amelyhez éppen kritika nélkül jutott el Horváth János műve. Mert az igazi baj tulajdonképpen nem az, hogy ennek a műnek erőnei és értékei, eredményei és példája nem került be eléggé irodalomkultúránkba — utat törtek ezek maguknak, ha nem is mindig eredetükön nevezve, de éltek, mert egyszerűen nélkülözhetetlenek voltak. — A nagyobb veszélyt az jelentette, — és jelenti még ma is — hogy műve nem egy átgondolt, a koncepció és módszer egészét érintő marxista bírálat keretében, hanem annak híján hat és alakít véleményeket, befolyásol módszereket. —

Horváth János művét paradox módon kiválósága teheti éppen a legalapvetőbb ideológiai szempontokból félrevezetővé. Az egyetemi irodalomszakos hallgatók, a jövő tanárai marxista meggyőződésük ellenére — átfogó, köztudatba vitt kritika híján — világnézeti fogyatékoságokkal terhelt műve *egészének* kerülnek hatása alá. Nemcsak mert a műből végső soron sugárzó idealista szemléletet, módszert nélkülözhetetlen tudományos eredmények kísérik, nemcsak mert a stílus lebilincselő, s mert a sorokból mindenütt a nagy tehetség és példaadó erkölcsi személyiség respektust kényszerítő jelenléte érzik, de mindenekelőtt azért, mert a műben nagyon gyakran a dialektikus materializmushoz közeledő, azzal ténylegesen is rokon elvi megállapítást és megoldást találunk. S főleg ez az, aminek révén a többi érdemtől és erőnytől támogatva észrevétlenül polgárjogot nyerhetnek Horváth János irodalomszemléletének alapvető hibái, módszertani korlátai, nemegyszer téves koncepcióival, helytelen értékítéleteivel egyetemben. Horváth János művének egésze a nagy ismeretek, kapcsolatteremtések és elméleti tanulságok gazdagsága mellett egy szüntelenül ható szellemtörténeti szuggesztíóval is terhes, s e tendenciák tudattalan, az oly sok érdemes tanulástól kísért elsajátítása legkönnyebben vezethet a marxista irodalomtörténeti módszer akart vagy akaratlan revíziójához. — Erre azért is nagy a valószínűség, mert műve, módszere elsősorban a jó irodalomtörténetíráshoz nélkülözhetetlen olyan elemekkel gazdag, amelyeknek most kibontakozó marxista tudományunk még híjával szűkölködik. — Az irodalom fejlődésének önelvű felfogása szemléletének egyik legsúlyosabb korlátja, de műve épp ennek révén az irodalom viszonylag immánens világának ismeretével különösen jeles, egyszerű útmutató a kifejezetten irodalmi szférákon belül, terminusok, vizsgálati módszerek, a műelemzés példáival hihetetlenül gazdag — egyszóval éppen azon a területen mutat fel különösen sok értéket, amelyet a marxista irodalomtudomány — részben történelmi szükségből is — materializmusának hangsúlyozása végett inkább csak elvileg ismert el, de a gyakorlatban — s főleg kezdetben — háttérbe szorított. — S meg kell vallanunk, e téren az ideális egyensúly még mindig nem állt helyre — irodalomtörténetírásunkban élet és irodalom összekapcsolásának törekvését még korántsem kíséri megfelelő esztétikai igény, általában a szűkebb irodalmi élet jelenségeinek kellő figyelembevétele, elemzése, holott nyilvánvaló, hogy ha az irodalmi folyamatokat és műveket a maguk összetettségében akarjuk tudományosan tükrözni és magyarázni, egy pillanatra sem mondhatunk le az irodalmon belüli egyre tökéletesebb eligazodásról — nem megállva természetesen ott, ahol gyakran Horváth János: az irodalom határán —, de továbblépve az élet felé, összekötve és magyarázva ezt a teljes gazdagságában feltárt irodalmat a társadalmi történelmi

folyamatokkal. Irodalom-megközelítésünk e — csak történetileg kényszerű, és viszonylagos egyoldalúsága azonban ma még tévútra vezető kontraszt lehet, s az új és régi harcát nem kellő történeti távlatból megítélő előtt egészében magasabbrendűnek tűntetheti fel Horváth János szemléletét és módszerét, mint a marxizmus—leninizmusét. — Éppen ezért lehetetlen nem látnunk, hogy ránk is áll a kulturális közéletünk egészére érvényes elv: a kifejezetten reakciós nézetek, elméletek leküzdése csak sorrendileg lehet a legelőbbrevaló — a marxista kritika felelőssége elvileg mindig az adott terület legnagyobb polgári képviselőjével szemben áll a legmagasabb fokon fenn, aminthogy ennek elmulasztása járhat — erre más téren közéletünk szolgált példával — a legnagyobb károkkal is. A legmagasabb színvonalú réginek s a talán egyes területeken még kibontakozatlan új szembeállításának „taktikus” kerülgetése csak rosszra vezethet, mert gyökere is az: ideológiai bizonytalanság és kishitűség.

Horváth János művének, módszerének egészével vitázni, hogy értékeit veszély nélkül asszimilálhassuk, nem egy-egy cikk, de bizonyos ideig egész irodalomtörténetírásunk és oktatásunk feladata. Mégis e szempontból jó alkalmat nyújt tanulmánykötete, amely korábbi, 1945 előtti munkásságának igen fontos, nehezebben hozzáférhető anyagát foglalja magában, amely a nagy monográfiák módszertani tanulságait és eredményeit plasztikusan egészíti ki s épp az anyag sokoldalúsága, a változó tematika révén koncepció és módszer egyöntetűségét tán még amazoknál is eklatánsabban példázza.

Horváth János szemléletének legalapvetőbb jellemzője az irodalom „önelvű”, immans felfogása. Rendszerezésében mindig, de gyakorlatában is sokszor kiindulópontja, origói, relatív irodalmon belüliek, ő legtöbbször csak magát a felfogása szerint autonóm irodalmi folyamatot figyeli s annak belső vonzásait, öntörvényeit törekszik felfedni, módszerét kifejezetten is az irodalom valamely elkülönítési szándéka vezérli. — Valóban van a társadalmi élet egészétől elkülönülő, sajátos, belső normákat kialakító irodalmi élet, magának az irodalmi folyamatnak is van viszonylagos önállósága, vannak felfedésre váró belső kapcsolatai, van önmozgása, amely nem kapcsolódik mindig szorosan a történelmi-társadalmi folyamat egészének menetéhez, s ha igen, akkor is rászorul, hogy sajátosságainak megfelelő terminológiával, esztétikai-poétikai fogalomrendszerrel közelítsék meg, tárgyalják alakulását. Van tehát jogsultsága Horváth János felfogásának, van realitása; s mert ez nagy tehetséggel is párosul, a baj, műve egészét tekintve nem is abban van, hogy ilyen formán hamis, merőben fiktív konstrukciókat ad, — sokkal inkább abban, hogy az irodalmi folyamatról, s egyes művekről, alkotókról is csonka, fogyatékos képet nyújt s ezzel szegényít. Mert ha igaz is minden irodalmi autonómiája, ezt nyilvánvalóan nem lehet elvi kizárólagossággal szemlélet és rendszerezés alapelvévé tenni, hiszen ez csak a dolog egyik oldala: nyilvánvaló, hogy ez az önállóság csak relatív, hogy az irodalom az élet egészének része, éppen ezért függvénye is: mozgása sem érthető tehát meg önmagából. S Horváth János elvi rendszerezéséből, irodalomtörténetírói gyakorlatából is ez az egészbe-helyezés hiányzik, s a tárgyi hűség minden hangoztatása és tiszteltre méltó gyakorlata ellenére is ez érezheti rendszer-alkotásban, koncepcióteremtésben és értékítéleteiben a maga káros, deformáló vagy szegényítő hatását. Horváth János az irodalom önelvűségének álláspontjáról mintha mindent valahogy a második s egyben másodlagos szintről kezdene — nemigen kerülve ki azt a hibalehetőséget, amit ez a nem megalapozott kiindulás magában rejt. — Mert igaz az, hogy az irodalom „írók és olvasók szellemi viszonya frott művek közvetítésével” s igaz majd minden, amit e képlet kibontása során e viszony tényezőiről rendszerezésében (*Magyar irodalomismeret*) kifejt, csakhogy az irodalom több is ennél. Az írók is, olvasók is elsősorban emberek, s ha viszonyukat, az irodalmat reálisan, lehető teljességgel akarom megragadni, akkor nem ember mivoltuk íróvá és olvasóvá *szűkítéséből* kell kiindulnom, — ez szükséges, de csak a következő második lépés lehet — hanem ellenkezőleg írók és olvasók embervoltukon keresztül kell az életfolyamat egészéhez kapcsolnom. Mert e leszűkítéssel, e második lépcsőről indulással lehet, hogy eleget teszek az önelvű rendszerezés egzaktság-igényének, de a meghatározás teljességének, gazdagságának rovására: az irodalom

végső feltételeit és határozmányait keresve így éppen a leglényegesebb hull ki a hálón, a leg-
alapvetőbb kérdés marad megválaszolatlanul: mi a szerepe, mi a funkciója az irodalomnak
a társadalomban. Márpedig az irodalomról szóló mindennemű alapvetés, amely nem érinti az
irodalom funkcióját, emberi eredetét, helyét, szerepét a társadalomban, s nem e szereppel
összefüggésben vezeti le sajátosságait, vonja meg határait, lehetőségeit, igyekszik mibenlétét,
„végső feltételeit” megközelíteni, — bármennyi igazat, bármilyen szigorú logikával mondott
is legyen — immanens kompaktságával feltűnő ellentétben a levegőben lóg, s tulajdonképpen
csak leíró-regisztráló, bátran mondhatjuk formális rendszerezése az irodalomnak, kijelölése az
irodalomtörténetirés feladatainak. — Horváth János rendszerezésének kategóriái nem az élet,
csak az *irodalmi élet* gazdag anyagán alapszanak, melyet egyben el is zárnak az életfolyamat
egészétől. „Ez is volt a célja”, — mondanák nyilván az e szemlélettel egyetértők — de melyik
álláspont a teljesebb és igazibb, melyik mond többet irodalomról s ad több eszközt a megér-
téshez a kézbe — az-e, amely társadalmi geneziséről, humánus funkciójáról nem ejt szót,
s amely az irodalom „végső kollektív eredményét” is az *izlés és tudat* merőben irodalmi kate-
goriáival jelöli, vagy amely e leszűkítés helyett az életfolyamat egészével való kapcsolatát,
emberi viszonyokat tükröző és átalakító hatását hangsúlyozza elsősorban, s belső, immanens
viszonyait, mozgását, kategóriáit is ennek az igénynek jegyében vizsgálja. Ne essünk téve-
desbe: Horváth János nem tagadja az irodalomnak ezt a függőségét, rendszerezése nem zárja
ki a társadalmi szempont érvényesítését, „csak” mellőzi azt. Am az irodalomnak — akár csak
egy formális rendszerezés erejéig is — az élet, a társadalmi folyamat egészéből való kiszakítása,
kollektív szerepének, társadalomformáló hatásának nem említése, alakulásában a társadalom
meghatározó érvényének elhallgatása elméletileg idealizmust, módszertanilag korlátozott,
nem megalapozott (a szellemtörténetre jellemző) dialektikát, tartalmilag pedig az irodalom
humánus jelentőségének akaratlan megcsönkítését jelenti.

S hogy itt nem csupán a társadalmi szempont verbális mellőzéséről, hanem a szemlélet
tényleges korlátozottságáról van szó, az az irodalmi viszony végső, kollektív eredményeinek
számbavételénél világlik ki. Éspedig nemcsak abban, hogy Horváth János ezt is immanensen,
az *izlés és tudat* kategóriáiba szorítja, — s ezzel ha nem is tévedve, de megtorpanva leszűkíti
az irodalom egyetemes jelentőségét —, hanem e kategóriák mibenlétének és szerepének felfo-
gásában. — Az a tény- és életszerű, amivel Horváth János az irodalmi tudatot jellemzi, így
hangzik: „Az íróknak minden gyakorlatukat illető tanulmánya és tapasztalata, a közönség
körében elhangzó minden nyilatkozat, vélemény, ítélet, maga a közvetítő szerepek anyagi
érdeke is: fejlesztői a tudatosságnak, legőnállóbb kiválása azonban az irodalmi tudatnak a
kritika és irodalomtörténet.” (23. l.) Az irodalmi tudat fogalmának e reális tartalma azonban
egy merőben hegelianus koncepcióba épül bele s végső soron helytelen értékítéllethez vezet.
A kifejtés során ugyanis kiténik, hogy az irodalom „a szellemi élet egyik elkülönült összefüggé-
sének elvi rendszere”, „a szellemi élet egészéből kivált külön szervezet”, amelynek a *tudat*-
végső eredménye, melyben az irodalom „mintegy eszméltre jut”, „önmagát szemléli”. Ezzel
az eddigi leírónak hitt elemzés visszamenőlegesen is a szellem valamiféle „fejlődésrendszerének”
követésévé minősül, az irodalmi tudat már mint e kibontakozás „végső eredője” jelenik meg
s magával az irodalommal azonosul. „Valóban — hangzik — az irodalom fejlődése az irodalmi
tudat fejlődésével, az irodalom története az irodalmi tudat történetével azonos, s az irodalom-
történet korszakait az irodalmi tudat korszakos változásai jelentik”. (24—25. l.) S bár vitat-
ható, hogy az irodalmi tudat nem került e gyakorlatilag is túl magas rangra, s hogy lehet-e
és mily mértékben minősítöje egy öneszmélettel még alig bíró, vagy éppen hamis tudatú kor-
szaknak is; s hogy a kritika és irodalomtörténet változásai valóban „az irodalom történetének
korszakait” jelentik-e egyben — mondom —, ez vitatható, de korántsem ez vitandó. Hanem
az, ahogyan Horváth János végső soron az irodalmi tudatot felfogja, meggyőzve bennünket
arról, hogy a rendszerezés terminológiája nemcsak látszatra, de valójában is hegelianus kon-
cepció épül. — Az ő számára ugyanis e tudat értékét, fokát nem annak tartalma határozza

meg, hanem — a szellem bontakozásáról árulkodó terminológiával összhangban — megvalósulásának valamely hegeli értelemben vett kiteljesedése. Fejtegetéseit ugyanis azok piedesztálra állításával zárja, akiknek műve az irodalmi öntudat valóban legnagyobb arányú megnyilatkozásával teljes: „Arany János és Gyulai Pál a magyar irodalmi tudat már-már évezredes fejlődményének legtisztább s legteljesebb megtestesítői — írja —. Ott állnak ketten a fejlődés tetején, nemcsak mint író és kritikusa, hanem mint mindketten irodalmi elvű művelői is az irodalomtörténet tudományának.” (26. l.) — Mi azonban az irodalmi tudat fokát nem a megnyilatkozás kifejtettségével, folytonosságával, nem mint tudatnak kiteljesedésével, hanem tartalmával mérjük, és pedig azzal, mennyire, milyen fokon képes az irodalom objektív társadalmi szerepét felismerni. XVIII—XIX. századi fejlődésgörbénk csúcán éppen ezért Petőfi áll, mert bár szemlélete Aranyénál spontánabb, műveltségben, sokoldalúságban korlátozottabb, de e dolog tartalmi lényegét illetően mélyebb és teljesebb. A spontán Petőfi és tudatos Arany Pánditól már szótartott szembeállítás a spontán fogalmának a spontán pejoratív-értelmezésével tehát ez alap-rendszerezéssel egybehangzó, annak alkalmazásából következik s végeredményben az irodalom önelvű felfogását tükrözi: Horváth János a tartalom elemének kiiktatásával vágja el a különben plasztikusan jellemzett *tudat*-kategóriát az élettől — s jut végül is téves értéktételhez.

De ugyanígy történik ez az irodalmi *ízlés* egész művében oly nagy szerepet betöltő fogalmával is. Kötetében három helyütt, a rendszerezésben, a *Barokk ízlés irodalmunkban*, *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése* és *Újabb költészetünk világnézeti válsága* című tanulmányaiban találunk erről egymást kiegészítő, gazdag és reális fejtegetéseket. Ezek szerint az irodalmi ízlés (a tudattal együtt) az irodalmi viszony kollektív eredménye, közös lelki forma, amely összefügg a szellemi élet számos más tényezőjével, történetileg és társadalmi rétegek szerint is változó; s az alkotások tartalmi és alaki tényezőire együttesen hat, illetve reagál. „Ritkán fordul elő ízlésváltozás — írja — amely csak formai lenne, sőt többnyire világnézeti, gondolkodásbeli változásokkal karöltve lép fel. Az ízlés leple alatt világnézetek harca folyik: politikai, társadalmi, erkölcsi elfentéteké . . .” Az ízlésnek s — lényegében véve az irodalomnak ezt a dialektikus, a tartalmi szempontot is hangsúlyozó értelmezésével másutt is találkozunk. „Egy-egy műben — kérde — mi lehet ismertető jegye a benne megkötött ízlésváltozatnak?” — s válasza gazdag tartalmú, reális: „A legkülsőbektől (kötés, papíros, betűtípus, illusztrációk stb.) nem szólván: tartalmi és alaki tényezői, szelleme és kifejezése, közleménye és stílusa, de együttvéve; tartalmi tényezői: világnézete, tárgya, jellemei, gondolat és érzés anyaga; alakiak: az úgynevezett belső forma: ihlet és koncepció, műfaj és szerkezet saját rendje, s az azoktól is függő kifejező eszközök: nyelvi és műformák (próza és vers) „fentebb” vagy „népi” nyelv, „egyesen és képes beszéd nemei . . .” stb. (274. l.) Mind e fejtegetések gondolatébresztőek, hasznosak, sőt pótolhatatlanok, nem egy helyen jobban meg nem fogalmazható mivoltukkal klasszikusan tartósak. Horváth János azonban ezt a tartalom és forma egységét számontartó értelmezést végső soron feladja; a fejtegetések során valamely lassú, alig észrevehető forgácsolással egyoldalúvá, és pedig kizárólagosan esztétikai szempontúvá billenti. Noha maga hangsúlyozta félreérthetetlenül az ízlés tartalmi, sőt kifejezetten világnézeti, politikai elemeit, végül is elhárítja a tartalmi megítélés kötelezettségét. Egyrészt úgy, hogy az ízlés fentebb felsorolt alaki vonatkozásait elválasztja a tartalmiaktól, „mint az esztétikai szempontú megítélésnek tulajdonképpeni tárgyait”, s ezt szembeállítja a tartalmiakkal, amelyek csak „gyakorlati szempontok szerint” ítéltethők meg. Egy ilyen, bár szétszakított, de párhuzamos mértéknorma azonban még mindig magában foglalja a tartalmi elem minősítésének kötelezettségét, ami azonban végső soron az irodalom önelvűségével való szembekerüléshez vezetne. Horváth János éppen ezért beiktat egy tényezőt — és pedig az időt —, amelynek múlása révén az irodalmi alkotás (illetőleg az abban megnyilatkozó ízlés) tartalmi, világnézeti, tehát „gyakorlati szempontból” megítélendő elemei átalakulnak, és pedig „tisztán esztétikai szempontból” megítélhető elemekké. „Az ízlés leple alatt világnézetek harca folyik: politikai, társa-

dalmi, erkölcsi ellentéteké — írta, de ugyanezt a mondatot így folytatja : — . . . s idő kell hozzá, hogy az irodalmi jelenségek tisztán esztétikai szempontból ítéltesenek meg, s bonyolult kapcsolataikból kibontakozva formai szerzeményként váljanak köztulajdonná . . .” (uo.) A tartalmi világnézeti mozzanatnak ez a „formai szerzeménnyé” való elméleti átjátszása megint csak az élettől szakítja el az irodalmat, de ugyanakkor ebbe torkollik a polgári társadalomtudomány egy sajátos jellemzője : az olyan fajta objektivitásra való törekvés, amely a tartalomhordozta világnézeti állásfoglalástól független kíván lenni. A tartalmi elem elévülésének másik oldala ugyanis a mindenkori irodalomtörténész világnézeti közömbösségét tételezi fel, sőt követeli meg. De hát kell-e bizonyítani, hogy éppen a legnagyobb alkotások — bármily régiek legyenek is — váltanak ki mai olvasóikból legmélyebb — egyetértő vagy tiltakozó — morális-világnézeti hatásokat, sőt : éppen ezért lehetnek nagyok és maradandók, — „formai szerzeménnyé” válva éppen hogy érdeküket veszíténék. Horváth János szemléletében — vagy mondjuk inkább csak rendszerében — mindez azonban épp fordítva van : ő a maradandó művek titkát nem tartalmi hatásukból, ellenkezőleg azok valamely esztétikai minőséggé való „letisztulás”-ából kívánja megértetni. „Mi a magyarázata e toleranciának?” — kérdi, mikor rámutat a régi, legkülönbözőbb ízlésváltozásokat mutató művek jelenkori élvezhetőségére. „Egyik az, — feleli — hogy tárgyi, tartalmi elemük már nem akarja befolyásolni magatartásunkat, nem zavar többé s mintegy csak műanyagává vált az illető ízlési formának, stílnak.” (276. l.) Szemmel látható tehát, hogy az irodalom önelvű felfogása, — éppen mert az irodalomnak a társadalmi élet egészétől való elszigetelését jelenti — nem tűri meg, különösen egy rendszerezés keretében, ahol a logikai hibák a legkönnyebben kiugranak — a tartalmi elemet, azt, aminek révén a mindenkori irodalmi alkotás elsősorban és legközvetlenebbül kapcsolódik élethez és társadalomhoz. A rendszer határaihoz érkező az immanens logika fenntartása érdekében meg kell szüntetni az ellentmondásokat; a tartalom és forma objektív egységét elismerő realista Horváth Jánost meg kell hogy cáfolja a rendszer- és módszerteremtő idealista, akinek szeme előtt az önelvű irodalom és az „abszolút tárgyilagosság” illúziója lebeg : ezért kell a mű lényegét jelentő tartalmi-világnézeti elemnek „formai szerzeménnyé”, „műanyagá”, merő esztétikumá korlátozódnia. — Holott éppen a világnézeti tartalom — ha tetszik, eszmei mondanivaló — nem mérhető esztétikai, egyáltalán irodalomon belüli kategóriákkal, mert hiszen ez az a pont, ahol az alkotás szükségszerűen az egyetemes folyamattal érintkezik, azt fejezi ki, azzal tulajdonképp azonos. Ha a tartalomhoz kizárólag esztétikai szempontokkal közeledünk, csak belső, művön belüli vetületeihez jutunk, másodlagos jelenségeit írhatjuk le és magyarázhatjuk ; *a tartalmat lényegében csak magával a társadalommal, a mű-egész jelentését csak magával az élettel mérhetjük.* Mindezt korántsem a tartalom és forma egységének ellenkező előjelű megbontása végett, hanem Horváth Jánosnak e helyt megnyilatkozó egyoldalúságával szemben hangsúlyozzuk. A marxista esztétika a tartalom és forma elválaszthatatlan egységének alapján áll s korántsem kívánja az esztétikai megítélés jelentőségét háttérbe szorítani. Nyilvánvaló, hogy minden formai (esztétikailag mérhető) elem hordozza a (világnézeti) tartalmat, amely — művészi alkotásról lévén szó — meg sem valósulhat, ki sem fejeződhet másként, mint általa. S éppen, mert egy mű esztétikuma egyszerűen közege, megvalósulása a tartalomnak, a művészi vizsgálat akár hajszálnyian háttérbe szorításával el sem juthatunk a tartalomhoz, a végső jelentéshez. Ilyen értelemben az esztétikum az elvont tartalommal azonos. — Abban a pillanatban azonban, hogy a műalkotást a realitásnak megfelelően, mint az életfolyamat részét fogom fel, s a társadalmi valósággal szembesítem, kitűnik a tartalom materiális értelmű elsőbbsége. Ebben a vonatkozásban az esztétikum már csak a tartalom szépirodalmi-művészi jogosultságát (annak mértékét), határozza meg, s ezzel együtt hatásának is fokát — de nem képes minősíteni magát a jelentést, a tartalmat. Ez azt jelenti, hogy az esztétikai megvalósulás fogyatékosága a legjelesebb tartalmat is elűtheti az irodalom, a művészet nevezetűl, de azt is, hogy egy valóban művészi, irodalmi alkotás — s egy rendszerezés nyilván ezeket tartja számon — jelentőségét nem lehet másként lemérni, mint a nemzet és emberi-

ség egyetemes történetében betöltött társadalmi szerepének alapján. — Horváth János rendszerezése azonban (és részben irodalomtörténeti gyakorlata is) ennek az egyetemes funkciónak számontartását mulasztja el s megelégszik az irodalom sokkal szűkebb, majd azt mondhatnánk önszémlelével. —

Mind e megjegyzések, bármennyire a lényegre érintik, mégsem vonatkozhatnak ítéletként a rendszerezés egészére. Erre is az jellemző, mint a Horváth János-mű egészére: nevezetesen, hogy végső korlátain és tévedésein belül — ugyan némileg torzítva, e korlátozottság miatt — egy reális anyagú, tárgyi bázison épülő, immanensen kitűnően összekapcsolt, nélkülözhetetlen anyag van jelen, amelyet szükségképpen be kell illesztenünk a magunk irodalomszemléletének részleteiben még korántsem kidolgozott rendszerébe.

*

A kötet gerincét kétségkívül az a két tanulmány (*A XIX. század fejlődéstörténeti előzményei, A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése*) alkotja, amelyekben Horváth János a maga „nemzeti klasszicizmus” koncepcióját fejt ki. — Miben áll ennek lényege? — Újabbkori irodalmunk (XVIII. század végén) meginduló fejlődésének végső, öntudatlan rugója a „politikai ösztön”, mely egyelőre a legkülső biztosítókkal beérve nyelvi érdekű irodalmiságot létesített, majd lényegesebb érvényesülését követelte meg önmaga eszméjének: hazai tárgyat és nemzeti érzést. Azután az irodalom teljesen elkülönült vallástól, tudománytól, megszűnt rejtett politikum hordozója lenni, s a két előbbi program (nemzeti nyelv és eredetiség) után végül is megérlelte a művésziesség követelményének céltudatát, s az irodalmi gondolkodás központi kérdésévé az ízlés milyenségét tette meg: elérkezett a nemzeti klasszicizmus, Petőfi, Arany, Gyulai kora, amely „az irodalom nemzeti jellegét immár nem a nemzeti politikumban, nem okvetlenül a nemzeti tárgyban és a hazafias érzés hangoztatásában, hanem az ízlés és műformák, az irodalmi esztétikum magyarságában látta és valósította meg.” (278. l.) — Szemmel látható, hogy Horváth János e koncepció keretében irodalmunk fejlődésének azt a nagyjából valóban egységes korszakát fogja össze, amely a polgári értelemben vett nemzetté válás talaján fejlődött s amelynek csúcán valóban Petőfi és Arany (a szót Horváth János-i értelemben véve) klasszikus műve áll. — A fejlődésrajz ez egésze hiteles, találó és nélkülözhetetlen. — De igen sok kétség merül fel magának a nemzeti klasszicizmus korának, mibenlétének értelmezésével kapcsolatban. — Nem érthetünk egyet mindenekelőtt a nemzeti klasszicizmus és a korábbi irodalmi periódusok megkülönböztetésével, egymástól való elhatárolásával. Horváth Jánosnak e tekintetben ismét csak egy másodlagos szinten, az irodalom belső fejlődését illetően van igaza. Mert hogy a nemzeti klasszicizmus kora „az irodalom nemzeti jellegét immár nem a nemzeti politikumban, nem okvetlenül a nemzeti tárgyban és a hazafias érzés hangoztatásában, hanem az ízlés és műformák, az irodalmi esztétikum magyarságában látta és valósította meg” — ez nem igaz, illetőleg csak egy másodlagos szinten, csak az irodalom belső fejlődésére figyelő szemlélet számára az. Nyilvánvaló ugyanis, hogy annak a „politikai ösztön”-nek, amelynek erjesztő szerepét Horváth János elismeri, sőt hangsúlyozza a fejlődés első, a felvilágosodás és nyelvújítás korszakára nézve, ugyanannak a politikai ösztönnek egy minden előzőnél magasabb fokú kibontakozása tette lehetővé „az irodalmi esztétikum magyarságának” kikristályosodását is. Horváth János figyelmen kívül hagyja, hogy éppen azok az elemek, amelyek a nemzeti klasszicizmus korában szerinte már nem kritériumok, „a nemzeti politikum” „a nemzeti tárgy”, a „hazafias érzés hangoztatása”, — ugyanekkor jelentkeztek a legnagyobb erővel, a legelmélyültebb tartalommal. Igaz, hogy nem a Kisfaludyak naiv nacionalizmusa, kezdetleges irányzatossága ez többé, — maga a nemzet-értelmezés politikai tartalma mélyült el ez időre. De éppen a nemzetfelfogás demokratizálódása, átalakulása, éppen ez a merőben politikai elem volt az az erő, amely lehetővé tette „az ízlés és műformák”, „az irodalmi esztétikum magyarságának” kibontakozását. Nem igaz, hogy e korszak „az ízlésnek központi irodalmi problémává emelésében halad tovább az előzőeknél”, — illetőleg, hogy ez igaz, az csak

annak következménye lehetett, hogy e korszak mindenekelőtt a *politika* központi tartalommal emelésében haladt tovább az előzőeknél. Horváth Jánost az irodalom önelvű fejlődésének eszméje leterítette e koncepció kialakítása közben a következetesség útjáról. Elismerte, sőt hangsúlyozta a felvilágosodás és nyelvújítás idejére vonatkozóan a „politikai ösztön”-t, mint az irodalmi fejlődés végső és öntudatlan rugóját: a XIX. század fejlődéstörténeti előzményeinek összefoglalása azért is oly kitűnő egészében: ahol irodalom és politika elválaszthatatlanul ötvöződik, ott Horváth Jánosnak az irodalmat mindig tisztelő szeme a politikáról sem téved le. Amikor azonban az irodalomnak önmagában is politikai jelentést hordozó szerepe megszűnik, s megtörténik irodalom és politika szétválása, amikor az irodalom elkülönül, autonómmá válik, akkor Horváth János már csak ezt az önállósuló irodalmat, ennek belső mozgását, állomásait figyeli, holott mindvégig a nemzeti öntudatnak az irodalomban való, mind magasabb fokú jelentkezéséről van szó. Hogy másra ne utaljunk: nyilvánvaló a nemzeti esztétikum öntudatosításában az irodalmi népiesség nagy szerepe. De még nyilvánvalóbb, hogy e művészi tendencia értékei — s ezen belül a benne rejlő nemzeti esztétikum érvényrejtetése — mindig a korszak, sőt az egyes szerzők, költők politikai öntudatának, nemzet-értelmezésének *függvénye* volt. (Gondoljunk Gvadányi, Dugonics, másfelől Kölcsey, Vörösmarty népiességének értékére — s hogy ez nemcsak tehetség dolga volt — az utóbbi kettőével szemben is Csokonaiéra). — Csak a politikai világnézeti alap (ama „politikai ösztön”) illetén történelmi kibontakozása mellett léphetett fel Petőfi „a magyar klasszikus ízlés első spontán képviselője”; csak a Horváth János korszak-meghatározásában háttérbeszorított „nemzeti politikum”, „nemzeti tárgy”, „hazafias érzés” addig soha nem látott elmélyülése, érvényesülése hozhatott létre irodalmilag is egyre magasabbrendű minőségeket. — Éppen ezért Horváth Jánosnak a nemzeti klasszicizmust jellemző korszak-meghatározását — amely az irodalmi esztétikum nemzeti jellegének kritériumát állítja fel s nem a nemzeti öntudat további legmagasabbrendű kibontakozását teszi meg alapnak — nem érezzük kielégítőnek. Annál is inkább, mert a nemzeti klasszicizmus korának ilyen esztétikai-rendű felfogása egy sor vitatható értékítélettel is szükségképpen együtt jár.

Mielőtt azonban erre rátérnénk, hadd jelezzük azt az esztétikai felfogással korrelatív szerepű másik hibát, amelybe a nemzeti klasszicizmus kifejtése során ütközünk. Horváth János egy helyütt elismeri e korszak egészének összetettségét, belső határainak élességét: „Az 1849-i katasztrófa — írja — éles határvonal klasszicizmusunk történetében. Előtte friss, üde, fiatal lendület, utána magabaszállás, önbírálat, tanulság-érlelés.” (466. l.) Sajátos módon azonban az 1849 előtti „friss, üde, fiatal lendület”-nek mint a klasszicizmus első szakaszának világnézeti alapvetését (Petőfi művét elemelve) nem kíséri figyelemmel, háttérbe szorítja, ezzel szemben feltűnően sokat foglalkozik politikai—világnézeti kérdésekkel az 1849 utáni légkör jellemzése kapcsán, s e korszak forradalom-ellenes, kiegyezései ideológiáját — megfellelkezve a maga által is elismert „éles határvonalról” — *egyetlen* alapjává teszi a nemzeti klasszicizmusnak. Ennek a politikai-erkölcsi ideálnak „Ösztöni alapja a fajszeretet; de ennek önző árnyalatát teljesen feloldja az erkölcsi felelősség követelménye, mely a pusztá érzelmet a lelkiismeret állandó ellenőrzése alá állítja. Ez kizár minden szeszélyt, szenvedélyt, ábrándos könnyelműséget, hiú ambíciót, népszerűség-hajhászást, képzelgést és teóriát; ellenben követeli az önismeretet (számolást tehetségünkkel, erőnkkel, helyzetünkkel), a valóság józan tudomásulvételét, a fajért való cselekvésnek ezekhez való igazodását. Kockázatát, virtust, kísérletezést, vakmerőséget nem tűr; inkább beéri a lassú, de biztos haladással . . .” stb. „A vázolt gondolatrendszerben — fejezi be a jellemzést — van adva a magyar klasszicizmus világnézeti, erkölcsi, sőt filozófiai alapvetése.” (439. l.) — A nemzeti klasszicizmus egészének e történetietlen világnézeti közös-nevezőrehozását, ezt a szemmel látható egyoldalúságot nem magyarázhatjuk másként, mint Horváth János erkölcsi-politikai rokonszenve valamely érvényrejtésével. Nyilvánvaló, hogy ilyen általánosító ideológiai alapvetés a konkrét történeti elemzés során megbosszulja magát s visszahat a koncepció egészére is. Szemmel látható mindenekelőtt, hogy Petőfi költészetének egész tartalma, társadalmi értelme, politikai jelentése merőben ellenkezik

a „vázolt gondolatrendszer” normáival, hogy művének a nemzeti klasszicizmus egészébe való beillesztése éppen ezért problematikussá válik. Horváth János — tudva-tudatlanul — úgy oldja meg ezt az ellenmondást, hogy Petőfi művében mindazt, ami a nemzeti klasszicizmus önkényesen kiválasztott ideológiájával ellentétben áll, hatálytalanítja, és pedig nem kifejezetten, hanem a pályakép felrajzolásának *módszere* által. Horváth János talán egész művében sehol sem alkalmazza oly következetesen — éppen ezért ennyire torzítóan — az irodalmi fejlődés autonómiájának elvét, a merőben irodalmon belüli szemléletet, mint itt, ahol Petőfi művének eszmei tartalmát a nemzeti klasszicizmus ideológiai Prokrustes-ágyába kell belekényszerítenie. — Monográfiájának konzervativizmus szabta korlátai itt még szűkebbre húzódnak össze: tanulmányának jóformán teljes egésze az irodalmi fogalmak rendszerén belül marad, Petőfi alakja és műve megszűnnek az élet része lenni s egyszerűen és merőben az irodalomtörténetírás tárgyává — az *irodalmi* élet részeivé — válnak. Ebben az itt hibáival is par excellence jelentkező, kizárólagos irodalomszemléletben a költő nem mint ember, hanem mint valamely irodalmi szféra, egy különös rend állampolgára jelenik meg, nem tulajdonképeni mivoltában, hanem általában már mint tehetség-típus, alkalmilag pedig ihlet-állapotaiban; egy sajátos világban, amelyben élménye már kizárólag műnem és műfaj, állásfoglalása csak irodalmi ízlés és tudat, fejlődése, törekvése, sőt szenvedélyei is bizonyos poétikai ideáltípusok fokozatos megvalósítása. Ennek a következetesen érvényesülő módszernek a szuggesztiója alatt az élet szemünk előtt merő irodalomná változik, Petőfiből, az eleven emberből valamiféle homo litteratus stilizálódik s tegyük hozzá: sterilizálódik, akinek élete és műve esztétikai-poétikai kategóriákkal kimeríthető. Bármennyire hangsúlyozza is Horváth János a nagy költő művében költészet és élet egységét, a gyakorlatban ez számára nem az élet uralmát jelenti a művészetben, hanem valahogyan megfordítva: a művészetét az életben. Horváth János megfedkezni látszik, hogy Petőfi költészetének világa bármennyire egy volt is az élettel, mégis csak abból sarjadt s abból magyarázható, hogy Petőfi előbb volt ember, s csak azután költő, s önmagát is, művét is az élet s nem az irodalom tényei formálták, hogy fejlődése elsősorban nem irodalmi, hanem életbeli. Néhány példát mindennek jellemzésére. „Honnan e válságos fordulat, éppen sorsa jobbrafordulta, költői hírneve első szétterjedése idején?” — Kérde a Felhők Petőfijének jellemzése kapcsán s így folytatja: „A kritika éretlen támadásait s némely barátaiiban való csalódást szokták okul emlegetni. A főok azonban más: a továbbfejlődés spontán ösztöne, mely nem éri be az eddigivel, a naiv szerelemvágy dal-harmóniájával, hanem valami személyesebb líraiságra s formai megújulásra törekszik. Megelégette lírai szerepeit: most már a magáét szeretné játszani, élni; megelégette a népdalt: személyesebb érzelmeket kívánna énekelni; megelégette az összhangot: szeszélyes szabálytalanságra vágyik; kiélte naiv költői hajlamait: irodalmi, nagyarányúbb ihleteket sürget. Az élet azonban nem jár kezére, nem látja el ihlető anyaggal, márpedig az ő költői tehetsége életanyagot kíván s folytonos önkifejezést. Mit tehet ilyen helyzetben? Felcsigázza a kisszerűt, a mindennapit ...” (294. l.) Horváth János tehát Petőfi pályájának e nyilván életbeli, gyökereivel a történelmi viszonyokig nyúló fordulatát nemcsak hogy irodalmi kategóriákkal írja le, hanem egyenesen *okolja* is azokkal. E szemlélet jegyében a dalharmónia feladása, a formai megújulásra, a személyesebb líraiságra való törekvés, a nagyarányúbb ihletek keresése — csupa merőben irodalmi, mondhatnánk poétikai indíték — magát az életet változtatja meg, sőt az élet ellenében érvényesül. Ok és okozat ilyen felcserélése révén válik az élet merő irodalomná, amelynek végső mozgatója az önelvű folyamat valamely személyben megnyilatkozó mozgatóereje: „a továbbfejlődés spontán ösztöne”. Horváth János Petőfije az életben is irodalmárrá, művészsé, alakítóvá, szerepjátszóvá lesz: önnön élete, napi magatartása, tényleges arculatváltozásai, eleven élményei az *irodalmi alakítás* függvényeivé válnak. (S ha már a „szerepjátszás” szót kiejtettük: a koncepció létrejöttében feltétlenül szerepe van ennek a szemléletnek, amely az irodalmat az élettel szemben elsődlegesnek fogja fel, amely a költő végső soron élettől diktált magatartásában olykor csak az irodalom szférájának szánt gesztusokat lát. — Természetes,

hogy legtöbb költőben — hiszen mindegyik egyszerre otthonos az élet és irodalom világában — akad ilyen, csak a költészetnek szánt póz, ez azonban csak alkalmanként érvényesülő pszichológiai forma lehet, aminek tényét, de tartalmát is csak az életből magyarázhatjuk, s amit önálló jelentéssel, jellem-, korszak- és művészetformáló erővel csak az a szemlélet ruházhat fel, amely az irodalomnak s ezzel együtt minden másodlagos magatartásformának elsőséget biztosít. —)

Ahogy azonban a Felhők válságkorszakának végső oka valamely személyes költői principium érvényesülési törekvése, azonképpen Petőfi továbbfejlődésének indítéka is az önkifejezési igény, amely a maga érvényrejutásáért folytatott harca során mintegy „rátalál” a politikai líra „megfelelő” tartalmaira. Hadd hozzunk itt is — tendenciózus kiemelésekkel — néhány idézetet. „De az egyéniség kifejezéséhez is állandó ösztönzőre van szükség, s ilyenre talált rá forrongása tisztultával az egész lényének olyannyira megfelelő apostoli idealizmus, az emberiségért cselekvés gondolatában, amely hovatovább a szabadságeszme propagálását jelenté számára . . . A költő apostol katexochén romantikus gondolatában egész további költészetének igazi kovásza vált sajátjává ; egyénisége megtalálta benne a maga biztos erkölcsi támaszát, saját, belső, eseményektől és benyomásoktól független állandóan sugárzó ihletét.” (299. l.) Lejjebb : „45/46-ban tanulmányaiból magáévá teszi az egész lényének annyira megfelelő forradalmi szabadságideált . . .” — „Egyéni becsvágya, önrzete egy hasonlóan nagyra törekvő hazát követel . . .” (305. l.) — Majd : „Neki a politikai gondolat nem lehetett múló lírai inger, mert csak eszmévé tisztulása volt egyénisége legősibb tulajdonságának ; a szabad személyességnak. Politikai költészete ennél fogva igazi önkifejezés, legszemélyesebb megnyilatkozása és ideálá, fölemelése a maga valójának, eszmei folytatása naivabb évei jellemlírájának.” (306. l.) Vagy : „Az a személyes lírai anyagot, amit elébb elébb csalúton az embertagadás külcncségében keresett, most megtalálta az emberi szolidaritás nagy idealizmusában.” (307. l.) Mind e megjegyzések egy bizonyos szinten igazságot tartalmaznak, csakhogy ez a „szint” az élettől, társadalomtól való elszigetelés, egy olyan szemlélet révén jön létre, amely Petőfi politikai líráját mint első-sorban valamely személyes szükséglet kielégítését fogja fel. Mikor Horváth János hangsúlyozza ama „szabad személyesség”-nek, másfelől a szabadságlírának harmóniáját, mikor egyéniség és ihlet egymásratalálásáról beszél, az igazságot mondja — csakhogy a fogalmazás visszatérő, egyirányú fordulatai ennél többet is kifejeznek : a politikai ihlet személyes, individuális, „eseményektől és benyomásoktól független” genezisét is sugallják, azt egy személyes, „legősibb tulajdon” „eszmévé tisztulásaként” állítják be, a politikai kibontakozást pedig egy belső szükséglet kielégülésének, céljához ért megnyugvásnak, a „személyes lírai anyag” „megtalálásának” mutatják. A politikai líra így a maga teljes egészében csak irodalmi oldaláról közelített meg, jelentősége is csak a költő-egyéniesség kibontakozása szempontjából nyer méltánylást, de hogy mit jelentett az élet számára, arról nem esik szó. Az élet így újra merő irodalommá válik, Petőfiből valami csak-költő lesz, akinek számára a politikai líra : egyéniségét kibontakoztató eszmékre való rátalálás, de nem történelmi hivatás, nem társadalmi parancs, nem közösségi szerep. — S a 315—16. lapokon a költői pálya összefoglalása során az életnek ez a merőben esztétikai-poétikai kategóriákba való átfordítása s egyben leszűkítése olyan méreteket ölt, annyira híjával van akár egyetlen, az eleven életbe rést nyitó szónak, hogy mint olvasmány, levegőtlenége miatt meglehetősen nyomasztó, s minden másodlagos igazságtartalma mellett is, benne Petőfi valami irodalmi-poétikai célokat betöltő külfönös lényvé stilizálódik. — Természetesen itt is hangsúlyozni kell, hogy az egész Petőfi portrénak itt ugyan jellemző, de csak kiemelt, elszigetelt fogyatékoságairól esik szó, s hogy a tanulmány egésze, maguk az inkriminált sorok is számos találó, sokban nélkülözhetetlen megfigyeléssel, észrevétellel gazdagok. — Mégis nyilvánvaló, hogy e módszer azért érvényesül e helyt ilyen szigorúan, a maga hibáit is legjobban kítüntetve, mert Petőfi csak mint művész, a maga alkotásának csupán újszerű nemzeti esztétikájával lehet tagja a nemzeti klasszicizmusnak : művének tartalmával, reális gyökereivel, világnézetével kirekesztette annak.

Jellemző ugyanakkor, hogy a nemzeti klasszicizmus koncepció ideológiai egységének megteremtése érdekében, másfelől Horváth János Arany pályaképét, az 1849 utáni helyzetet sokkal szélesebb társadalmi-történeti alapvetéssel rajzolja fel, különösképpen kitér világnézeti kérdésekre, s Arany portréját ezzel a politikai-erkölcsi atmoszférával szoros összefüggésben mutatja be és magyarázza. —

A nemzeti klasszicizmus egészében Arany — s ez már a rendszerezésben lefektetett elveknek s magának a koncepció alapvetésének Pándi Páltól is részletesen elemzett következménye — egy sor oknál fogva magasabb polcra kerül, mint Petőfi. Kettejük (Petőfi és Arany) irodalomszemléletének különbségét Horváth János így summázza: „Petőfi szerint a népköltészet a nép uralmát, politikai uralmát van hivatva előkészíteni, Arany szerint a nemzeti irodalmat... helyesli ő is (Szász Károlynak is megírta) a népnek a politikában uralomra juttatását, sőt tisztában van a nemzeti irodalom politikai jelentőségével is nemzeti újjáalakulásunk előmozdításában, de irodalmi programjával tisztán az irodalmon belül marad s nem kapcsolja össze a politika kategóriájával.” (417. l.) Mindez nem csupán Arany felfogásának leírása, hanem, — Petőfiével szemben — helyeslése is. A mi felfogásunk szerint Arany álláspontja egyszerűen kevesebb, mint Petőfié, hiszen mindaz, amit maga Arany is nemzeti irodalom-programjában vallott, kitűzött, a maga költészetében megvalósított, — lényegében csak annak a politikai programnak, csak azoknak a politikai erőknél révén jöhetett létre, melyektől azokat elvben mégis elszakítja. Nem az irodalmon belül maradni, az irodalmi kategóriákat nem elválasztani a politikaiaktól: több, mert az irodalom teljesebb felfogásáról, magasabbrendű önszemléletéről, társadalmi funkciójának szimultán tudatáról is vall. Horváth János szemléletéhez azonban Aranyé közelebb esik, számára a kifejezetten irodalmi látás az irodalmi tudat tetőzése, különösen akkor, ha azt olyan politikai jelentésű erkölcsi elemek kísérik, amelyek a Deák-párti ideológiának jellemzői, tartozékai. — Mert a másik ok, amiért Arany Petőfinél feljebb kerül, nyilvánvalóan az, „hogy politikai szenvedélyektől” mentesen, „temperamentumtól” nem vezettetve, „tárgyszerűleg”, erkölcsi-politikai ideáljának megfelelően foglal állást a kérdésben. Amit Horváth János kettejük irodalomszemléletéről e két szempont érvényesítésével elmond, az nyugodtan általánosítható, a mérleget Arany javára billentő értékítélet. „Petőfiéhez viszonyítva — írja — feltűnik minden vázlatossága ellenére Arany elméletének végig-gondoltsága, sokszempontúsága és tárgyhoz igazodása. Petőfi ösztönszerűleg választ utat és irányt, temperamentumától s politikai szenvedélytől is vezetteti magát és kategórikus egyszerűséggel intézi el az egész probléma-rendszert. Az ő spontán kezdeményét Arany a költőtárs kongenialitásával fogja fel, de nem utánzóképpen, hanem a maga módja szerint tárgyszerűleg, valóságérzékkel, kitisztult irodalmi tudattal, s történetileg tájékozott felelősségérzettel. Első ízben vagyunk tanúi egy Petőfi-féle kezdemény gondolattá érlelésének, fejlődéstörténeti rendszerezésének. Egy ponton s egy méltó pályatárs egyéniségében ezzel megindult Petőfi hozományának klasszikus tudatosítása.” (420. l.) — A kettős alapú indok (tisztább irodalmi tudat, forradalmiságtól ment lelkület) a továbbiakban kiegészül egy harmaddal is, s ez fényt vet a nemzeti klasszicizmus világnézeti alapjának némileg nacionalista értelmezésére. Nyilván a Pándi kifejtette koncepció-hagyomány nyomán Horváth János ugyanis a kiegyezéskori ideológiában egyszersmind valami ősi magyarság-eszmény kibontakozását is látja. „Az az ízlésváltozat — zárja a Deák-párti mentalitás jellemzését — mely 1849 után megérlelődik; immár nem valamely idegen filozófiai rendszer függvénye, (mint annak idején a felvilágosodásé) hanem a magyarság-eszmének egy eredeti, egészen korszerű erkölcsstanából folyik, sőt része annak.” Akarva-akaratlan kísért ebben a megjegyzésben a haladó, az elmaradott Magyarország számára mindenkor „idegen” indítású mozgalmaknak valami nemzeti alapú kompromittálása, amely azonos gyökerű azzal a szemlélettel, amely a francia forradalom hazai visszhangját, Petőfi, Ady, József Attila forradalmiságát — „idegen eredete” révén kisebb-nagyobb mértékig „nemzetietlennek” tartja. (Történelmi viszonyainkban az ok, hogy nálunk sajnos mindig az ellenforradalmi ideológiák voltak „tösgyökeresek”). — Horváth János nemzeti klasszicizmus-

értelmezésének némi nacionalizmusa mindenesetre az elvi ok, hogy Aranyban a nemzetinek, a sajátosan magyarnak is mélyebb, eklatánsabb példáját látja, mint Petőfiben, hogy — nézete szerint — „azt a magyar specifikumot, melyet ő (Petőfi) oly zseniális fogékonysággal megérezett, kiszínezett és közvetlenségre juttatott, nálánál gyökeresebb, ősbibb, konkrétebb, testibb-lelkibb fajisággal valóította meg az, kinek tartózkodóbb hajlamait felszabadította: Arany János.” (461. l.)

Horváth János módszere s a koncepció alapvetése azonban némiképp Arany művének beillesztésekor is torzít. — Az 1848-49 előtti és utáni szakasz ideológiai közös nevezőre hozásból ellentmondások fakadtak, amelyeket leginkább a viszonylag egységesebb esztétikai szférában lehet áthidalni. Akarva-akaratlanul ez vezetett Petőfi művének merőben irodalmi felfogására, de bizonyos fokig ez involválja az 1849 előtti Arany művének, mindenekelőtt a Toldinak is némi retusálását. Horváth János szerint Arany a Toldit is „a népies költészet azon tisztán irodalmi koncepciójának” jegyében alkotta, amelyet — később — elméletileg kifejtett. Ennek megfelelően a művet teljességgel immanensen elemzi: egészének társadalmi jelentéséről, tulajdonképpeni tartalmáról nem beszél, illetőleg annak kizárólag irodalmi vetületét, esztétikai megnyilvánulásait vizsgálja és méltatja. Holott mindaz, ami a műnek Horváth által nagyszerűen jellemzett esztétikuma, az elsősorban a pór-suhanc szimbolikának, a demokratikus tartalomnak, világnézetnek következménye, éppen ezért magának az alkotásnak is elsősorban elemzendő tartozéka. A Toldi így csupán „a magyar népi poétikával való szolidaritás” alapján válik nagy alkotássá, népiessége merőben esztétikai minőségekben jelenik meg, nemzeti jelentése is poétikai oldalról nyer megközelítést. (406, 407. l.) — Másfelől Arany 1849 utáni magatartását is a jellemzés némi aránytalanságával kell közelítenie a Deák-párti ideológiához. A költő mentalitását Horváth János nem azonosítja a kiegyezéskori nézetrendszerrel, — érezteti Arany küzködését: „Néhány költeményéből kitetszik — írja — mily önmegtágadással jár annak a klasszikus „mérsékletnek”, józanságnak biztosítása, s mennyi fájdalmas líraiság rejtőzik e mögött.” (449. l.) S tudja azt is „Nem tagadta meg ő a multat, Petőfi iránti hálás baráti érzelmeit holtig melengette lelkében . . .” (446. l.) Mégis, míg a forradalom alatti Aranyról elmondja, hogy „némileg kilépett a maga egyéniségének határai és természetes korlátai közül . . .”, addig a fenti megjegyzésektől eltekintve nem kap arányos nyomatékot az, hogy Arany a maga egyéniségének és az atmoszférának sokkal nagyobb összvetőközését, disszóniáját szenvedte 1849 után, hogy pályájának egy egész szakaszát a szó szoros értelmében vett emberi és művészi beletörődés dokumentumai kísérik, hogy egyáltalán „a maga egyéniségének határai és természetes korlátai közül” hasonlíthatatlanul jobban „ki kellett lépnie” a kiegyezési légkörhöz való alkalmazkodása során, amelynek pedig Horváth János beállítása szerint reprezentánsa. — Arany erkölcsi egyéniségében valóban van egy Deákéval rokonítható szféra, de ez messzemenően kiegészül Petőfiével közel rokon karakterrel, törekvéssel, emberi és költői magatartás-vonásokkal. Sőt: sokban ez volt Arany igazi lény: költészete akkor szárnyalt a legszabadabban, legkiegyensúlyozottabb alkotását akkor írhatta, személyisége is akkor szabadult fel igazán, lelkesedett át legforróbban, töltekezett vidámsággal, költői vállalkozó kedvvel, mikor a kor és környezet ezzel az énjével harmonizált. S hogy ez az énje volt sok tekintetben a neki is kedves, a visszavágyott, azt éppen az mutatja, hogy az irodalmi Deák-párt érzés- és gondolatvilágában — ha mint elméletíró és programadó alkalmazkodott is — mint költő és ember mindvégig otthontalannak érezte magát.

A nemzeti klasszicizmus elvi keretei ilyenképpen nem illenek rá, vagy csak némi erőszakolással illenek rá legnagyobb képviselőire. Mindamellett Horváth János a nemzeti klasszicizmus világnézetében valami esztétikai, morális, szemléleti: valami világnézeti kiegyensúlyozottságot is ünnepel; felfogásában — bármennyi reális leíró-jellemző és minősítő értékkel bír is összefoglalása — a nemzeti klasszicizmus nem csupán történeti, de egyben normatív, abszolút érvényű kategória is. Ez az „ízlésváltozat” számára „nemzeti és művészeti vonatkozásban legtökéletesebb irodalmiság, örök minta” (279. l.), — s ha megjegyzéseiben találunk

is ennek a felfogásnak ellentmondani látszót, irodalomtörténetírói gyakorlatában lényegileg ez érvényesül. Mikor ugyanis Reviczky lírájában olyan hang jelentkezik, amely ebben az egész világnézeti, esztétikai atmoszférában idegenül cseng s új utakat keres, akkor Horváth János ezt az útkeresést csak és kizárólag mint elszakadást, mint világnézeti és esztétikai hanyatlást, mint valami árulást fogja fel — s adós marad a jelentkező új-ra való figyelmeztetéssel. Ahogyan Toldi Ferencnél a reformkori írónemzedék esztétikája lett mérce, vagy ahogyan Lukács Györgynél sokban a kritikai realizmus esztétikája abszolutizálódott, — Horváth János világnézete és ízlése mintha ezen a ponton konzerválódott volna. Értékítéleteit *közvetlenül* ettől kezdve befolyásolja személyes világnézete, amely szemmeláthatóan nem esik messze a magyar klasszicizmus oly rokonszenvvel festett és centrumba állított harmonizáló szemléletétől. Ez lehet oka, hogy — ellentétben az eddigiekkel — Reviczky tanulmányában mintha szakítana eddigi objektív módszerével, itt már a rokonszenv és antipáthia szerzőre utaló megjegyzéseinek vagyunk tanúi, Horváth János ítéletalkotása immáron morális indulatoktól kifejezetten is befolyásolt. — Reviczky portréja a nemzeti klasszicizmus közvetett felmagasztalását is szolgálja, nemcsak jellemkép, hanem kissé figyelmeztető példabeszéd is egy tékozló fiúról, aki „a klasszikus világnézet szilárd talajáról először siklott le”, s kiköltözött „a biztos hajlékból — nem egy szilárd másikba, hanem inkább valóságos világnézeti hajléktalanságba” (470. l.). Hogy azonban ez a letérés nemcsak destrukció és hontalanság, hanem kritika és útkeresés is, arra itt valahogyan nem jut szó. Komjáthy költészetét Horváth János ugyan már nem egy vonatkozásban mint Ady előzőjét jellemzi, — ebben a korszakban azonban még kevésbé keresi az átalakulás végső társadalmi mozgató erőt, mint korábban.

Összegezve: a nemzeti klasszicizmus koncepciójának van alapja: a polgári értelemben vett nemzettévalás Petőfi, Arany, Gyulai művében való szépirodalmi és tudatbeli tetőzése. Ezt a reális tartalmat azonban Horváth János egyfelől „az esztétikum magyarságának”, másfelől a Deák-párti ideológiának jegyében határozza meg. Holott a viszonylagos esztétikai egyneműség közös nevezőjét nem ismerhetjük el, mert az irodalom immanens szemléletén alapszik, s így (reális tartalmai ellenére) elfedi és elfedni kényszeríti az 1849 előtti és utáni irodalom, ezen belül Petőfi és Arany költészetének tartalmi világnézeti különbségeit; — de nem fogadható el a nemzeti klasszicizmus jellemzett ideológiai alapja sem, mert egyoldalúan megválasztott, Petőfi művét a nemzeti klasszicizmusból kirekeszti, Aranyéban pedig nem kap reprezentatív megjelenítést; — aminthogy a két alapelv együttesen sem méltányolható, mert mindkettő téves értékítélő, lényegében Arany Petőfi fölé helyezéséhez vezet. A nemzeti klasszicizmus Horváth János felfogásában ugyanakkor nemcsak történeti, de világnézeti elfogultságon alapuló normatív kategória is. A koncepció reális elemei s Horváth János fejtegetéseinek eredményei alapján azonban a marxista-irodalomtudományok feladata lehet a változó esztétikai és világnézeti elemek együttes és konkrét elemzése s ennek révén ama viszonylagos ízlésbeli és világnézeti egységnek pontosabb feltárása, amely Petőfi, Arany, Gyulai művét érezhetően összekapcsolja. Ennek a relatív összefüggésnek azonban a konkrétan, tartalmak szerint elemző marxista irodalomszemléleten belül nem lehet korszakteremtő érvénye, a „nemzeti klasszicizmus”, „a nemzeti klasszicizmus kora” kifejezések is éppen ezért — legalábbis míg kizárólag a Horváth János-i tartalmakat hordozzák — félretehetőek.

Mindezek után ha most végül is Horváth János módszerére vonatkozó konzekvenciánkat kell összegeznünk, korántsem lehetünk ilyen határozottak. A probléma mindenestre módszerének a szellemtörténetétől való elhatárolásában áll, s különös nehézségét az okozza, hogy tüzetesebb vizsgálat után esetenként változni látszik. Petőfi pályafordulatainak pl. a „továbbfejlődés”, az „önkifejezés” „spontán ösztönéből” való levezetése a maga irracionálisával, a tudati jelenségeknek juttatói indokló funkciójával — lényegében a szellemtörténet módszerére vall, aminthogy az a világnézet elfogultságon alapuló spekulatív szubjektivizmus is, amely a „nemzeti klasszicizmus” — koncepció mélyén húzódik, a szellemtörténetével rokon. —

Rendszerezésére ugyanakkor kétségtelenül egy objektív-idealista dialektika jellemző, (az irodalomnak, ízlésnek, tudatnak mint valami önmagában bontakozó, kiteljesedő, eszmélkedő, autonóm princípiumnak felfogása — másfelől kategóriáinak realitás-tartalma, „talpra-állít-hatósága” legalábbis erre engednek következtetni); legtöbb huzamos történeti fejtegetését is — mint amilyen pl. *A XIX. század fejlődéstörténeti előzményei* című, az objektív folyamatoknak, mint a tudatiakat befolyásoló, alakító erőknek számontartása különbözteti meg határozottan attól a szellemtörténettől, amely éppenséggel csak a (korabeli) tudatvilág „szellemi” tényezőiből hajlamos konstruálni; — általában konzekvenciái, formulái olyannyira a magyar társadalmi és irodalmi fejlődés valóságából vannak származtatva, hogy „nemzeti hitelük” révén előnyösen állíthatók szembe a szellemtörténetnek a magyar viszonyokra erőszakolt, többnyire kozmopolita koncepcióival. Mindenesetre az oly nagy és heterogén anyagot összefoglaló tanulmánykötet alapján az az ember benyomása, hogy Horváth János módszere nem független a tárgyalt irodalomtörténeti korszaktól, s hogy ezek a szellemtörténethez közelítő szubjektív elemek önnön közvetlen világnézeti érdekelttségüknek arányában növekednek, ill. szorulnak háttérbe. Ezeknek a kérdéseknek feltétlenül szükséges tüzetesebb vizsgálatához azonban nem annyira e kötet, mint inkább Horváth János nagy, összefüggő s főleg a régi magyar irodalom századaival foglalkozó monográfiái szolgálhatnak alapul. Sommásan szellem-történésznek azonban semmi esetre sem nevezhetjük! Ehhez a megjelöléshez a köztudat jogosan az önkényes konstrukciók, a tényekkel való szabad, szubjektív manipulációk gyakorlatát asszociálja s azért sem, mert a magyar szellemtörténet híréhez egy reakciós, ellenferradalmi ideológia kimunkálásának sajátos bűne is tapad. Horváth művének — módszerben, sőt tartalmilag is — vannak érintkező pontjai a (magyar) szellemtörténettel. Mindaz azonban, ami ennek lényegét képezi, az ő művének csupán korlátja; az ő munkásságának tulajdonképpeni tartalma, de bizonyos keretek közt módszere is sok és feltétlenül követendő eredményekkel gazdag. A marxista irodalomtudomány részéről elhangzó kritika éppen ezért elsősorban eredményeinek átvételéhez kell, hogy feltételeket teremtsen — az ő örökségének elsajátítását, a kiegészítés és továbbfejlesztés termékeny feladatát kell, hogy segítse.

D. Tóth

ÜBER DIE LITERARISCHEN ANSCHAUUNGEN VON JÁNOS HORVÁTH

Die Essaysammlung von János Horváth macht uns mit den großen gegenständlichen und methodischen Ergebnissen seines Lebenswerkes bekannt, gleichzeitig werden jedoch auch die Grenzen seiner literarischen Anschauungen ersichtlich. Das gesamte Werk Horváths kennzeichnet hochgradiges Realitätsbedürfnis, die Achtung der Tatsachen und systematisierende, Konzeptions- und schaffende Kraft, — doch führt ihn die eigenständige Auffassung der Literatur und die idealistische Dialektik seiner Methode im allgemeinen auch zu unrichtigen Ergebnissen (wie zum Beispiel auch zum Begriff des „ungarischen Klassizismus“).